

Makale Gönderim Tarihi: 28/04/2023
Son Revizyon Tarihi: 05/06/2023

Makale Kabul Tarihi: 23/06/2023
DOI: 10.59114/dasad.1289231

Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri

Derviş Ulaşhan ERASLAN*

Öz: Kırgızistan coğrafi konumu itibariyle kavşak noktada olması sebebiyle hem Doğu Asya'dan hem de Türkistan coğrafyasından çok fazla göç almıştır. Çarlık Rusya, SSCB ve bağımsız Kırgız Cumhuriyeti döneminde de bu göçler devam etmiştir. Günümüzde Kırgızistan topraklarında asli kimlik unsuru Kırgızlarla beraber 23 etnik unsur bulunmakla birlikte diğer etnik unsurlar dâhil edildiğinde 80'den fazla etnik kimlik ülkede yaşamaktadır. Farklı kimlik ve kültür unsurları her ne kadar bir toplum için zenginlik olsa da farklılıklar zaman zaman gerilim ve çatışma unsuru da olabilmektedir. Bu çalışmada Kırgızistan nüfusu içerisinde en fazla üçüncü etnik unsuru oluşturan Dunganların, Kırgızistan topraklarına göçünden günümüze kadar yaşamış oldukları etnik gerilimler, sosyal çatışmalar ve sonraki dönemlerde çevre ile ilişkileri ele alınmıştır. Çalışmada Dunganların, Kırgızistan'da yaşamış olduğu sosyal çatışma süreçlerinde çevre ile ilişkileri ele alınacaktır. Bununla birlikte Dungan adının anlamına, Dunganların kökenine açıklık getirilecek ve Dunganların Kırgızistan'a göçlerine değinilecektir. Çalışmada sosyal çatışma dönemleri Çarlık Rusya, SSCB Rusya ve bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti olmak üzere üç başlıkta işlenmiştir. Çalışmamızda Dunganlar çalışkan, uysal bir topluluk olma özelliği göstermekle birlikte, ekonomik çıkar grubu oluşturamadıkları, ticaretten dışlandıkları ve sömürü düzeniyle karşılaştıkları her dönemde isyancı karakteristik özelliklerini günümüze kadar taşıdıkları ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca, Dunganların ekonomik avantajlarını kaybettikleri dönemlerde sosyal çatışma, etnik gerilim ve şiddet olaylarına karıştıkları sonucuna da ulaşılmıştır. Bununla birlikte yarı kapalı bir toplum özelliği

* E-posta: 1850Y09004@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-6104-7422; Makale Gönderim Tarihi: 28 Nisan 2023; Makale Kabul Tarihi: 23 Haziran 2023.

Önerilen Atıf: Eraslan, D. U., (2023). Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 6(12), s.92-117.

göstermeleri de Dunganların merkez ile olan ilişkilerini zayıf kıldığı gözlemlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Kırgızistan, Dunganlar, Çin, SSCB, Çarlık Rusya, Göç, İsyan, Sosyal Çatışma.*

The Relationship of Dungans in Kyrgyzstan With The Environment During Social Conflict Periods

Abstract: Due to its geographical location as a crossroads, Kyrgyzstan has received significant migration from both East Asia and the Turkistan region. These migrations have continued during the periods of Imperial Russia, the Soviet Union, and the independent Kyrgyz Republic. Presently, along with the Kyrgyz people, there are 23 ethnic groups considered as the primary identity in Kyrgyzstan, and when other ethnic groups are included, there are more than 80 different ethnic identities living in the country. While diverse identities and cultures can enrich a society, differences can also lead to tensions and conflicts at times. This study focuses on the Dungan people, who constitute the third largest ethnic group within the population of Kyrgyzstan, and explores their experiences of ethnic tensions, social conflicts, and their relationship with the surrounding environment from their migration to Kyrgyzstan until the present. The study aims to identify the factors that have contributed to the social conflicts experienced by the Dungans. It is concluded that during periods when they have lost their economic advantages, the Dungans have been involved in social conflicts, ethnic tensions, and acts of violence. Additionally, their semi-closed nature weakens their relationship with the central authority. The study reveals that the Dungans have carried their rebellious characteristics up to the present, despite being known as a hardworking and docile community, as they have consistently faced exclusion from trade, exploitation, and oppressive systems. The study also examines the relationship between the Dungans and the surrounding environment during the social conflict periods they have experienced. Furthermore, it sheds light on the meaning and origin of the term "Dungan" and discusses the Dungans' migration to Kyrgyzstan. The periods of social conflict are categorized into three sections: Imperial Russia, the Soviet Union, and the independent Kyrgyz Republic.

Keywords: *Kyrgyzstan, Dungans, China, USSR, Tsarist Russia, Migration, Rebellion, Social Conflict.*

Giriş

Türkistan coğrafyası, jeo-kültür sahası olan çevre ülkelerden azımsanmayacak ölçüde kitlesel göç almıştır. Söz konusu göçler, iç savaşlar, etnik çatışmalar ve SSCB dönemi uygulanan milliyetler politikası neticesinde gerçekleşmiştir. Kırgızistan'a gerçekleştirilen göçler hem Rus Çarlığı döneminde hem de 1940 öncesi SSCB döneminde farklı milletler planlı bir biçimde göç ettirilmiştir. Kırgızistan'a Kırım Tatarları, Çeçenler, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar, İnguşlar, Nogaylar ve başka birçok Türk kökenli topluluklar Almanlarla iş birliği yapma gerekçesiyle zorla göç ettirildi. SSCB NKVD'nün Özel İskân Bölümü'nün kayıtlarına göre 1 Ekim 1944'te zorla göç ettirilen bu halkların sayısı 120.858 kişidir (Altımuşova, 2018: 898). Göçler sonucunda günümüz bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nde asli unsur Kırgızlarla beraber 23 etnik unsur bulunmaktadır. 23 etnik unsurun nüfusu 6.588.897 ve diğer etnik unsurların nüfusu ise 47.906'dır. Ülkenin asli unsuru Kırgızlardan sonra en fazla nüfusa sahip olan üçüncü etnik grup olan Dunganlar 75.437 nüfusa sahiptir (Stat.kg, Natsstatkom Kırg. Resp., 2021).

Bu özelliğiyle Kırgızistan'ın jeo-kültür sahası herhangi bir modern ulus-devletten daha geniştir. Kırgızistan'ın kuzeyi Bişkek, Issık Göl ve Tokmok'ta farklı etnik grupların sayısı daha fazladır. Çüy bölgesinde (toplam nüfusu 56.000 kişi olan) Kuzey Kafkasya'dan yaklaşık 120 aile (yaklaşık 1.500 kişi), etnik Ermeni ve 12 Kalmık ailesi dahil olmak üzere bulunmaktadır. Ayrıca Çüy bölgesinde 17,693 civarında Özbek, sayıları hızla artan 64.515 Dungan ve 18,285 civarında Uygur yaşamaktadır. Çüy bölgesine bakıldığı zaman bu alanda yaklaşık 57 farklı millet yaşadığı görülmektedir (Orlov, 2006: 9 ve Stat.kg, Natsstatkom Kırg. Resp., 2021). Bu durumdan dolayı Kırgız devleti ve devleti yönetecek hükümetler konumuna uygun jeo-politika üretmek ve geliştirmek durumunda kalmaktadır. Nüfusun dinamiklerine göre gerekli politikalar ortaya konulmadığı zamanlarda farklı grupların dâhil olduğu etnik çatışmalar yaşanmıştır. Farklı dönemlerde yaşanan etnik unsurların çatışmalarının birisi de Dunganların içinde bulunmuş olduğu sosyal çatışmalardır. Çarlık Rusya döneminde, Kırgızistan'a göç eden Dunganların içinde bulunmuş olduğu sosyal çatışmalar Çarlık Rusya, SSCB ve bağımsız Kırgız Cumhuriyeti döneminde gerçekleşmiştir. Dunganların, Kırgızistan topraklarındaki tarihi 146 yıla dayanmakla birlikte göçleri dört dönemden oluşmaktadır.

Dungan Adının Anlamı ve Dunganların Kökenleri

Dungan adının anlamı, kökenleri ve hangi dilden geldiğine dair farklı yaklaşımlar söz konusudur. Rus, Çin ve Türk dillerinden türediği yönünde üç ana teori mevcuttur. Çinli araştırmacılar Dungan kelimesinin Çince'den türediğini iddia etme eğilimindeyken, Rusya ile bağlantılı veya Rus araştırmacılar kelimenin Rusça'dan türediğini ortaya koymaktadır. Dungan kelimesinin Türkçe'den türediğini iddia eden araştırmacılar ise Dungan grubunun etnik kökenlerinden dolayı bu minvalde bir tezi savunmaktadır.

Dungan kelimesinin kökenleri konusunda Rus teorisinde iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Avustralyalı araştırmacı Rimsky ve Dyer, Rusça bir terim olan Dungan kelimesinin, Dungan konuşmasında kullanılmadığını belirtmektedir (Rimsky-Korsakoff Dyer, 1991: 13). İki Rus araştırmacı Tsibuzgin ve Shmakov, Dungan kelimesinin etimolojik anlamının bilinmediğini, bazı görüşlere göre Dunganların Iurus (Doğu Türkistan eyaletinin güneybatısından) geldiklerine inanıldığı ancak bu görüşün kanıtlanmadığı ve Dunganlar kendilerine "*Tun-ga-ni*" demektedirler (Fougner, 2012: 23).

Rimsky ve Dyer, Dunganların kendilerine Dungan demediklerini belirtirken, Tsibuzgin ve Shmakov'a ise kendilerine Tungani dediklerini söylemeleri bakımından iki farklı görüş vardır.

Dungan kelimesinin Türk dilinden türetildiği yönünde Joseph Fletcher ve Jonathan Nieman Lipman'ın teorileri bulunmaktadır. Fletcher'e göre Ming Hanedanlığı döneminde "ulamâ-yi Tunganiyyan'ı tasavvufa dönüştüren Kaşgarlı bir sufinin Türkçe ve Farsça el yazmalarına atıf yapmaktadır. On yedinci yüzyılın başlarında Orta Asyalı bir sufi olan Muhammed Yusuf'un, Salarlar ve Ulamâ-yi Tunganiyyan'ı (Çince konuşan Müslüman alimler) tasavvufa çağırdığı el yazmalarında geçtiği ifade edilmektedir (Lipman, 1997: 59). Döngenler veya Tunganlar, kelimesinin Türkçe Çağatayca "geri dönmek" anlamına gelen "dönan" kelimesinden türediği iddia edilmiştir (Fougner, 2012: 24). Dunganların bugün Çin'deki resmi adı Hui olarak geçmektedir. Hui, Huizu kelimeleri Çince "dönmek" anlamına gelmektedir. Dunganlar ile bazı bölgelerde iç içe yaşayan Uygur Türkleri ve Türkistan Türkleri onları Tungan, Tung'gan ve Dungan şeklinde adlandırmaktadır (Karluk, 2019: 101). Türkçe "Dungan" adı, "dönan" anlamına gelirken, Çince "Dungan" "eve geri dönmek, geri dönmek veya dönmek"

anlamına gelmektedir. Rus, Çin ve Türk teorileri bağlamında Hui veya Dungan'ın etimolojisinin kökeni ve anlamının bu bağlamda halen belirsizliğini koruduğu görülmektedir. Günümüzde terimin Hui şeklinde kullanıma sahip olmasının temelinde ise ses değişimleri etkilidir.

Çin teorisinde de yine birkaç farklı görüş söz konusudur. China.org'un Dungan tarihi hakkındaki makalelerinde Dungan kelimesinin kökeniyle ilgili dört farklı teori vardır. Birinci teoride Dungan kelimesinin "Dong-an'dan (doğu yakası) türetildiği ve Müslümanların aslen Sarı Nehir'in doğu yakasından gelmelerine dayandırılmaktadır. İkinci teoride ise, bazı Müslümanların Doğu Gansu'dan geldikleri için Donggan'dan (Doğu Gansu) türetilmiştir. Üçüncü teori Tongguan'dan geliyor, çünkü Müslümanların bir kısmı aslen Tongguan'dan ve bugünkü Shaanxi Eyaletindeki yakın bölgeden geldi. Son olarak dördüncü teoride Dunhuang'dan türemiştir, çünkü Dunhuang Müslümanların Çarlık Rusya'ya göç yolu üzerinde yer almaktadır (China.org.cn, 2003). Feng'e göre de Dungan kelimesi Çince "Donggan" laizi Tunken "Dungan kelimesi Tunken'den türemiştir." Feng, Dungan kelimesinin askeri bağlamda kullanılan ve çorak araziye ıslah etmek için asker yetiştirmek anlamına gelen bir fiil olan Tunken kelimesinden geldiğini savunmaktadır (Feng, 2005).

Çinli bilim insanlarına göre, Hui kelimesi iki kareden oluşmaktadır. Dış kare İslam'ın evrenselliğini vurgularken iç kare ise Kabe'yi ifade etmektedir. Hui kelimesi İslam anlamına gelen tüm evren için bir yaşam tarzı olarak açıklanmıştır. Çince Hui kavramı "geri dönmek" anlamına gelir ve bu nedenle bazı Çinli İslam alimleri Hui'yi, "bizi Allah'a döndüren din" olarak adlandırmaktadır. Bu bağlamda Çinli Müslümanlar "Hui" kavramını Sinkiang ve Çin'in diğer batı bölgelerinde yaşamakta olan bazı etnik grupları adlandırmak için kullanır (Chuah, 2004: 156).

Ayrıca Hui kelimesi, Çin'deki Türk etnik kimliğinden veya diğer İslami gruplardan gelen insanları ayırmak içinde "Çin Müslümanları" olarak da kullanılmaktadır (Dreyer, 1984: 2). Hui, Hui milleti, belli bir grup Çinlinin Han kökenli Çinliler ve yabancı Müslümanlardan geldiğini ifade etmektedir. (Maerjiang, 2018: 49). Kuzey Song Hanedanlığından Shen Kuo'nun "Meng Xi Bi Tan" eserinde ilk defa Hui terimi geçmiştir. Ancak bu eserde Hui terimi, batı bölgelerinde yaşayan milletleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Song Hanedanlığı döneminde bu terim bir dine bağlılığı vurgulamak

yerine bir etnik gruba bağlılığı ifade etmek için kullanılmaktadır. Moğolcada ise Hui terimi, "Sai'ertawulei" olarak kullanılmaktadır (Ceylan, 2019: 57-58).

Hui kelimesi hem Moğollar hem de Çinliler tarafından yabancı milletten olan insanları tanımlamak için kullanılmıştır. Hui, bünyesinde birden fazla farklı etnik kimliklerden milletleri barındıran üst tanımlamadır. Hui teriminin dini bir kimlik olarak kullanılması Yuan Hanedanlığı ve sonrasına tekabül etmektedir. Dini kimlik kazanan Hui teriminin içerisine Araplar, Farslar, Türkler ve Asya bölgesinin milletleri dahil edilmiştir.

Antropolojik çalışmalar Hui etnik grubunun Çin ve Arap etkileşimi ile ortaya çıkmadığını, birden fazla ırkın oluşturduğunu göstermektedir. Hui etnik grubunun gen yapısı Arap, Fars, Türk, Moğol ve Tunguz ırklarından oluşmaktadır (Ceylan, 2019: 58).

Dunganların tarihi kökenleri hakkında farklı yaklaşımlar ve açıklamalar ortaya konmaktadır. Çin'deki Dungan araştırmalarında, Dunganların Çin'in uzun tarihi geçmişinde sonradan ortaya çıkan eski olmayan bir milliyet olarak tanımlanır. Bu yaklaşım Dunganların eski Çin'deki boy ve aşiretlerden ortaya çıkmamasından kaynaklanmaktadır. Çin'e farklı zamanlarda ve farklı ülkelerden gelen başka dil ve kültür unsurlarına sahip insanlarla Çinli yerli milliyetlerden oluşan insanların etkileşimi sonucu farklı bir milliyet doğmuştur.

Ma'ya göre, Dunganlar Çin'in uzun tarihi geçmişinde daha geç ortaya çıkmış genç bir milliyettir. Dunganların eski Çin'de var olan belirli bir boy ya da aşiretler temelinde kaynaşarak gelişmiş olmamasıdır. Bu durumun aksine Dunganların, farklı tarihlerde farklı ülkelerden Çin'e gelen farklı dil ve kültüre mensup insanlarla Çin'in yerli milliyetlerine mensup insanların kaynaşması sonucunda tamamen farklı bir milliyet olarak ortaya çıktığıdır. Bugünkü Dungan milliyetinin oluşumunda en önemli unsur Cengizhan ordularıyla birlikte Çin'i fethetmek için gelen ve Moğollarla birlikte Çin'de Yuan sülalesini kuran Müslümanlardır (Karluk, 2019: 101).

Yabancı ve yerli etkileşimi farklı zaman dilimlerinde farklı şekilde etkileşimde bulunmuştur. Tang ve Song Hanedanlıkları döneminde bu gruba "Barbar Misafirler" Fanke adı verilmiştir (Gladney ve Shouqian, 1989: 477). Hui'ler, Han milletinin bir takım gelenek ve kültürlerini kabul etmiş ve Çince konuşmaktadırlar. İslam itikadı ve ibadet usullerini sürdüren Hui'lerin çoğunluğu Sünni

olmakla beraber amelde Hanefi mezhebine göre İslam dinini yaşamaktadırlar (Maerjiang, 2018: 49).

Moğollar döneminde Müslüman Dunganlara özel statüler verilmiştir. Yuan İmparatorluğunun yıkılmasıyla beraber Ming hanedanlığı döneminde Dunganlar özel statülerini kaybetmişlerdir. Ming hanedanlığının onlara karşı tutumu toplumdaki dışlanmayı başlatmıştır. Ming sülalesi tarafından Çin'deki yabancılar ve Moğolların işbirlikçileri olarak adlandırılan Dunganlar, zamanla kültürel olarak Çinleşmesine neden olmuştur. Çinliler tarafından toplumsal olarak dışlanan Dunganlara karşı Türk Müslüman milletlerinde mesafeli olduğu görülmektedir. Doğu Türkistanlıların Çinlilerle ve Dunganlarla yapılacak evliliklere yasaklar getirilmiştir.

Bunlarla ilgili olarak yine Na-yen-ch'eng'in saraya sunduğu raporlarda açık bilgiler bulunmaktadır. Na-yen-ch'eng bir raporunda, şu bilgileri vermektedir (Ercilasun, 2003: 150):

“İç kısımlardan gelen işsiz Dunganlar, Müslüman bölgesindenmiş gibi davranıp kendilerine Müslüman diyerek Müslüman kızlarını eş olarak almaktadırlar. Saf Müslümanların din duygularını sömürerek molla olanlar da tamamıyla hainlerdendir. Şimdi artık kanunların açıkça ortaya konması gerekmektedir. Mutlaka bu kanunlara göre yasaklar uygulanmalıdır. Bundan sonra iç kısımlardan Müslüman bölgesine giden Dungan tüccar ve işçilerinin hepsinin memleketlerinde iken, seddin dışına çıkmak için izin belgeleri almaları gerekmektedir. Bu belgede yaşları, fiziksel özellikleri, meslekleri açıkça belirtmeli, yollarda kontrol edilmeli ve gitmek istedikleri şehre ulaştıklarında bu belgeleri vererek kayıt yaptırılmaları gerekmektedir. Döncekleri zaman da, giriş belgesi almalıydılar. Böylece hareket halindeki Dungan nüfusu tesbit edilebilecektir. Eğer izinsiz olarak Müslüman kızlarla evlenenler tesbit edilirse bunlar yeni kanuna göre cezalandırılmalı.”

Görüldüğü gibi, Çin'den bölgeye gelen Çinli veya Dungan tüccarlar arasında bir ayırım yapılmamakta, bunların her ikisi de Doğu Türkistan ahalisinden ayrı gruplar olarak kabul edilmektedirler. Bu yüzden, bunların yerli ahaliyle evlenmeleri veya kaçak olarak bölgede yerleşmek istemelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Ercilasun, 2003: 151).

Hem Çinliler tarafından hem de Türk topluluklar tarafından, Dunganların toplumsal yapıdan dışlandığı görülmektedir. Yuan hanedanlığı döneminde toplum ve devlet içerisinde saygın bir topluluk olan Dunganlar, Ming döneminde bu ayrıcalıklarını kaybetmiştir. Ming hanedanlığı döneminde ayrıcalıklarını kaybeden

Dunganlar, aynı yıllarda Doğu Türkistanlılar tarafından da topluluk içerisine alınmamıştır .

Nuer Hassan Pang Baoguang, Hui'ler için şu ifadeleri kullanmıştır (Baoguang, 1990: 257):

“Bir milliyet olarak Hui'ler benzersizdir. Onlar ne yerel olarak doğmuş ne de doğup büyüdükleri topraklarda yabancıdırlar. Çin'deki tüm milletlerle yıllarca birlik ve bütünleşme içerisinde yaşamış ve Batı ve Orta Asya'dan gelen göçmenler tarafından var olmuştur.”

Çin'den Kırgızistan'a Gerçekleştirilen Dungan Göçü

Kırgızistan'a gerçekleşen Dungan göçü, Çinlilerin Dunganlara yönelik katliamları etkili olmuştur. Çin'in baskıcı rejimine karşı isyan eden Dunganlar uzun bir süre katliama maruz kalmıştır. Katliamdan kurtulan Dunganlar, Çin'in Kansu, Shaanxi, Ningxia ve Kaşgar bölgelerinden farklı zamanlarda göç etmişlerdir. Başta Kırgızistan olmak üzere Türkistan coğrafyasının etnik bir unsurunu oluşturmaktadırlar.

Dunganlar, Kırgızistan'a dört farklı göç dalgası sonucunda gelmiştir. Katliamdan kurtulabilen Dunganların bir bölümü 1877'den itibaren üç ayrı grup hâlinde Doğu Türkistan üzerinden Kırgızistan'a kaçtı. İlk defa 1877 yılının Ekim sonu, Kasım başında Bedel Geçidi'ni aşarak Karakol şehrine 1116 kişi gelmiştir. Soğuk ve açlıktan pek çok Dunganın yolculuk sırasında öldüğü kaydedilir (Sushanlo, 1971). Huilerin eski ticaret rotasını izleyerek sınırı geçen Yusuf Hazret liderliğindeki bu ilk grup İrdık adlı yere göç etmiştir. Yine 1877 yılının bu kez Aralık ayında Bayenhu liderliğinde 3314 kişilik ikinci göçmen grubu Tokmok şehri yakınlarına gelir, yerleşim yerlerine o dönemde Kırgızlar Karakunuz, kendilerinin Yingpan adını verdiği bölgeye yerleşir. 1878 yılının başında Oş Bölgesi'ne ulaşan Dungan mültecilerin üçüncü grubu ise 1779 kişiden oluşuyordu. Bu ilk göç dalgasının ardından 1881'de 4682 kişilik başka bir grup daha göçüp gelmiştir (Kılıç, 2013: 13).

İlk göç dalgası, kuzeybatı Çin'deki Müslüman isyanlarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çing Hanedanlığının, Doğu Türkistan'daki Kaşgar Hanlığının egemenliğine son vermesi ile Müslüman isyancılardan oluşan üç grup, 1877 yılının kış ayında olumsuz hava şartlarına rağmen Tanrı Dağlarını aşarak Kırgızistan'a gelmiştir. Birinci grup Ma Da-ren liderliğindeki Turfan isyancılarından oluşan 1000 kişilik Dunganlı göçmen grup

Kırgızistan'ın kuzeybatısından Oş'a yerleşmiştir. İkinci grup, Ahung A-ye-lao-ren liderliğindeki Kansu'nun Di-daozhou bölgesinden gelen Dunganlı göçmenlerden oluşmaktadır. Bu gruptan 1130'u Karakol şehrine dokuz kilometre uzaklıktaki küçük bir köy olan İrdık'a yerleşmiştir. Üçüncü grup ise, Shaanxi bölgesindeki isyanların liderliğini yürüten Biy En Hu öncülüğünde 3314 kişi Tokmok'a sekiz kilometre uzaklıktaki Karakunuz adlı küçük bir köye yerleştirilmiştir (Rimsky ve Dyer, 1992: 244). Soğuk kış şartlarında Tanrı Dağlarından, Karakunuz'a göç eden 10000 kişiden sadece 3314 kişi hayatta kalabilmiştir (Kok ve Yeoh, 2015: 200). Biy En Hu, ilk göç dalgasındaki üç göçmen grubun göçünden sorumludur (Fougner, 2012: 19).

İkinci göç dalgası, İli Antlaşması olarak da bilinen, Çarlık Rusya ve Çing Hanedanlığı arasında 12 Şubat 1881'de St. Petersburg Antlaşmasının imzalanmasından sonra gerçekleşti. 1871'den 1881'e kadar İli bölgesi, Çarlık Rusya hâkimiyetinde kalmıştır. Ruslar bölgede sulama sistemleri, okullar, hastaneler ve kiliseler inşa ederek bölgenin altyapısını güçlendirmiştir. St. Petersburg antlaşmasıyla bölgeden çekilen Ruslar, antlaşma hükümlerine göre İli Vadisinde bulunan Müslümanların Çarlık Rusya topraklarına göç etmesi konusunda kolaylık gösterecektir. Çing Hanedanlığı, İli Vadisinde yaşayan Çinli Müslümanlar ve Uygurları isyancı olmaları sebebiyle tehdit unsuru olarak görmüştür. İkinci göç hareketi, ilk göç dalgasına göre daha rahat ve iyi şartlarda gerçekleşmiştir. Bu göçmenlerin çoğu Çin'in Kansu eyaletinden gelen Dunganlar ve Uygurlardan oluşmaktadır (Fougner, 2012: 20). İli Vadisinden göç eden bu göçmen grup bugünkü Kırgızistan toprakları içerisinde bulunan Sokulluk bölgesine göç etmiştir. Bu grup göç etmeyi kendisi tercih etmiştir. İlk göçte kitlesel halde göç edenlerin aksine, İli bölgesinden gelen göçmeler 1881'den 1884'e kadar küçük gruplar halinde hareket ederek Bişkek'e yerleşmişlerdir. Kazak SSC arşivlerine göre, Kulca'dan göç eden Dunganların sayısı 4682 kişidir (Rimsky ve Dyer, 1992: 244).

Üçüncü göç dalgası 1957-1962 yılları arasında Çin'in, Doğu Türkistan bölgesinden gelen Müslüman göçmenlerden oluşmaktadır. 1962 yılında Mayıs ayının başlarında Çin sınırını geçen çok sayıda Kazak, Uygur ve Dungan göç etmiştir. Kırgızistan'ın Tokmok ve Bişkek arasındaki bölgede bulunan Sortobe köyü ile İvanovka kasabalarına yerleşmiştir.

Çinden gelen Dungan göçlerinin dördüncü dalgası olarak 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla birlikte uygulanan açık kapı politikası sonucu bireysel göçler yaşanmıştır (Kok ve Yeoh, 2015: 202).

Çarlık Rusya Genelkurmay Başkanlığından Albay L.F. Kostenko, göç eden Dunganları bir kazanım olarak gördüklerini ifade etmiştir. Çin ile yaşanacak savaşta sınır birliklerini güçlendirecekleri düşünülmüştür. Dunganlar önemli yardımlar sağlayacak güvenilir bir milis kuvvet olarak görülmüştür (Madjun, 2017: 132).

Tölögön Kasımbekov’un “Baskın” romanında işlenen Dunganlı göçmen grubun, Kırgızistan’a, kış ayının ve coğrafyanın zor şartları altında geldiği görülmektedir. İlk nesil Dunganlı göçmenlerin hiçbir şekilde Kırgızca ve Rusça bilmediği dikkati çekmektedir. Şabdan Baatır tarafından Dunganlı göçmenlere toprak verilmesinde Kırgızların ve Dunganların, İslamiyet dinine mensup olmaları önemli bir etken olarak değerlendirilebilir (Kasımbekov, 2008: 6-36). Dunganların, Kırgız toplumuna entegre olmasında dini motivasyon etkili bir faktördür. Dunganların kitlesel olarak cemaat göçü etnik, siyasi bir göç olarak başlamıştır. Ancak geldikleri toplumda kabul görmeleri dini temellidir.

Sosyal Çatışma Dönemleri ve Sonraları Dunganların Çevre ile İlişkileri

Kırgızistan’a dört göç dalgası sonucunda yerleşen Dunganların göç ettikleri yerde zaman zaman sosyal çatışmalar yaşadığı görülmektedir. Sosyal çatışma dönemleri genel olarak iç isyanlar, savaş ve halk devrimleri sonrası oluşan istikrarsızlık zamanlarına denk gelmiştir.

Kırgızistan’da yaşayan Dunganların ilk isyanı Çarlık Rusya iktidarına karşı olmuştur. Çarlık Rusya ve Dungan çatışmasında afyon ticaretinden elde edilen gelirlerin paylaşılması önemli bir faktördür. Çarlık Rusya döneminde afyon ekimi ve ticareti sayesinde ekonomik statülerini yükselten ve bu alandaki gelirini kaybetmek istemeyen Dunganlar çatışmalarda önemli bir figür olmuştur. Çarlık Rusya ve Dungan çatışması siyasi, dini nedenlerden ziyade ekonomik temeller üzerinde şekillenmiştir. Dungan topluluğu elde etmiş olduğu ayrıcalıklı sınıflarını kaybetmek istememişlerdir. Çarlık Rusya döneminde yaşanan bölgesel çatışma dışında SSC Kırgızistan döneminde Dungan çatışmalarının görüldüğü ancak SSCB milliyetler politikası içerisinde çevresiyle uyumlu bir Dungan topluluğu da görülmektedir. Kırgızistan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte

Dungan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerde lokal çatışmalar yaşanmıştır.

Bu bölüm Çarlık Rusya dönemi Dunganların çevre ile ilişkileri, SSCB dönemi Dunganların çevre ile ilişkileri ve bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da Dunganların çevre ile ilişkileri olarak üç başlıkta değerlendirilecektir.

Çarlık Rusya Dönemi Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması ve Dunganlar

1916 Semirechye Olayları

1877 yılında Çin'den Kırgızistan'a gerçekleştirilen ilk Dungan göçünden yaklaşık 49 yıl sonra Dunganların sosyal çevre ile ilk sosyal çatışma Semirechye bölgesinde başlamıştır. 1916'daki Orta Asya milletlerinin isyanına, Kırgızistan'da yaşayan Dunganların önemli katkıları bulunmaktadır. Dunganların ayaklanmalara katılma sebepleri, Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikaları, Baylara¹, Kulaklara² ve çiftçilere yönelik oluşturulan baskıdır. Kırgızistan'da yaşayan Dungan çiftçileri, toprak eksikliğinden dolayı yaşam koşullarında zorluklar yaşamıştır. Dunganların bu dönemlerde toprak mülkü yönünden eksikliği Çarlık Rusya yönetiminin belgelerinde şu şekilde ifade edilmiştir (Yusurov, 1948: 85):

“Tarımsal bir halk olarak ve küçük ekili arazileri kullanmaya alışkın olan Dunganlar, ekonomilerini küçük arazilerde başarılı bir şekilde yönetebilirler.”

Dunganlar bu dönemde özellikler Przhevalsky bölgesinde yetersiz ve verimsiz topraklara sahip olmaktan şikâyetçi bir durumdadır. Dunganlar susuz bölgeleri verimli hale getirebilmek için çok emek harcamışlardır. Sulama kanalları yapılan araziler, gübrelenerek ve bakımı sağlanarak iyi bir ürün veren verimli topraklar haline getirilmiştir. Ancak tarıma uygun hale getirilen bu arazilerin çoğu Dungan kulakları tarafından ele geçirilmiş ve Dungan köylüleri topraksız bırakılmış veya küçük arazilere sahip olmakla yetinmişlerdir (Yusurov, 1948: 86). Bu durumdan rahatsız olan Dunganlar, Çarlık yönetimine şikâyetle bulunmuş ve tüm toprakların halk arasında eşit şekilde paylaşılmasını talep

¹ Orta Asya, Yakutistan, Altay, Kazan ve Kırım Tatarları, Başkurtlar ve Sovyet öncesi dönemlerde kısmen Kafkasya'da büyük bir toprak sahibi veya hayvan sahibi olanlara verilen isimdir.

² Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında ve Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde varlıklı köylülere verilen isimdir.

etmişlerdir. Bu istek Çarlık Rusya yönetimi tarafından ret edilmiştir (Tsiga Kaz SSR, 286). Bu durum Semirechy valisine yazılan mektuplarda doğrulanmış ve Dungan, Taranchi zenginlerinin daha kaliteli ve büyük miktarda toprakları ele geçirdiği, köylülere ise sadece verimsiz arazilerin bırakıldığı yazılmaktadır (Tsiga Kaz SSR, 285). Dungan köylülerin bu şikâyetleri sonuçsuz kalmış verimli araziler kulakların ve tüccarların elinde kalmıştır. 1911 verilerine göre, Przhevalsky bölgesinde Dunganların 6300 dönüm araziye sahip olduğu ve bu arazinin sadece 4000 dönümünün tarımsal işlere uygun olduğu 3000 dönümden fazlasının da kulakların elinde olduğu yazılmaktadır. Kalan 3300 dönüm verimsiz arazinin ise Dungan köylüleri tarafından kullanılmaktadır (Yusurov, 1948: 86).

Dunganların toprağı işleme ve verimli hale getirme konusunda başarılı bir topluluk olduğu görülmektedir. Dungan köylüleri kendilerine verilen verimsiz arazileri ıslah ettikleri arşiv belgelerinde de geçmektedir. İyi bir çiftçi topluluk olan Dunganlar bu durumun yanı sıra afyon yetiştiriciliğinde de uzman olarak görülmektedir. Haşhaş Çin'den Dunganlar tarafından getirilen ve Semirechy bölgesinin Dzharkent, Pişkek ve Przheval ilçelerinde yaygınlaşan üretim için en kârlı mahsullerden birisi olmuştur. Semirechy'den toplanan bu afyon, Batı Çin'e kaçak yollardan taşınmıştır. Afyon üretiminden elde edilen gelir çok büyük olduğundan dolayı, sadece üreticileri ve alıcıları değil ilçe, bölge yetkililerine büyük gelir kaynağı sağlamıştır (Madcun, 2017: 66). Bu özelliklerinden dolayı Çarlık Rusya yönetimi, kulaklar, baylar ve tüccarlar tarafından sömürü nesnesi olmuştur.

1916 ayaklanmasından önce Çarlık yönetimi tarafından Şifalı Bitkiler Toplama Komitesi kurulmuştur. Bu komitenin asıl amacı afyon yetiştiriciliği üzerinedir. Dungan köylüleri, yetiştirilmesi büyük emek isteyen haşhaş ekmeğe başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşının başladığı 1914 yılında ekonomik ve politik olarak avantaj oluşturan afyon üretimine Çarlık Rusya hükümeti izin vermiştir (Yusurov, 1948: 88). Ancak Çarlık yönetimi, afyonu çiftçiden piyasa fiyatının üç katı daha aşağı fiyata almıştır. Afyon toplama komitesi tarafından belirlenen üretim miktarını karşılamada zorluklar çekmiş ve üretmiş oldukları afyona sık sık çarlık yönetimi tarafından el konulmuştur. Çarlığa teslim edilmek üzere yeterli miktarda afyonu olmayan Dunganlar hapis cezasına çarptırılmıştır (Tsiga Kaz SSR, 78). Pişkek ilçe şefinin 25/VII- 1916 tarihli ve 98 sayılı kararında bu durum şöyle denilmektedir (Tsiga Kir SSR, 2):

“Dungan köyü Nikolaevsky'den Vangar Maşhanlo, Harsan Maşhanlo, Tendu (Dcindu), Lyubor ve Yur Mulla Pişkek hapishanesinde hapsedilecektir. İlk üç kişinin afyonu deolet hazinesine teslim etmediği, dördüncünün ise az miktarda afyon teslim ettiği için hapis edilecektir.”

1916 ayaklanması öncesinde, Çarlık Rusya tarafından emek sömürüsüne maruz kalan Dungan topluluğu Birinci Dünya Savaşı yıllarında cepheye gönderilmiştir. Şehirlerde yaşayan Dungan nüfusun çoğunluğunu yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar oluşturmuştur. Bu durum hem üretimin azalmasına neden olurken hem de vergilerin artmasına neden olmuştur. Yüksek vergilerin yanı sıra savaşa bağış adı altında para toplanması halkın refah seviyesinin giderek düşmesine sebep olmuştur.

Kulakların ve tüccarların temel ihtiyaç ürünlerinin fiyatını arttırmasıyla ekonomik zorluklar yaşanmış ve Dungan topluluğunun bir kısmı Çin'e göç etmiştir. Tüm bu olumsuzların gölgesinde Semirechy bölgesinde Çarlık yönetiminin seferberlik ilan etmesiyle beraber Kırgız, Kazak ve Dunganlar arasında huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. Seferberlik ilanı ile asker vermeyi reddeden Dunganlar kendi aralarında örgütlenmeye başlamışlardır (Yusurov, 1948: 89). Dunganları “sakin bir halk” olarak gören Çarlık hükümeti, isyana katılımı son derece tehlikeli görmüştür. Bu duruma karşı Çarlık yöneticileri, Dunganların konumunun, Przhevalsk'i bölgesinin kaderi için önemli olduğunu yazmıştır. Kazaklar, Kırgızlar tarafından çıkabilecek bir isyana karşı Dunganları isyanları bastırmak için kullanmayı planlamıştır (Tsiga Kaz SSR, 51). Dungan kulakları, bayları, ahunları ve mollaları “beyaz krala yardım etmek her tebaanın kutsal görevidir” şeklinde toplantılar düzenlemiştir. Önde gelen Dunganların propagandasına rağmen Dungan topluluğu Pişkek bölgesindeki isyancı Kırgızlara sempati göstermiştir. Pişkek bölgesine ek olarak Karakunuz köyünde yaşayan Dunganlarda, isyan eden Kırgızlara desteğini belirtmiştir. Bir kısmı Kırgızlara yardım etmek amacıyla Tokmok bölgesine gitmiş ve burada Dunganları isyan etmeye çağırmışlardır. Sular Luvanlo, Karakunuz Dunganlarını Tokmok'a gidip volost valisini öldürmeye ve Kırgızlara yardım etmeye çağırmıştır (Yusurov, 1948: 90). Arşiv belgelerinden görüldüğü üzere Pişkek bölgesindeki Çarlık yetkilileri, Dunganları isyana katılmaktan uzaklaştırmaya ve aynı zamanda ahunlar, mollalar yardımıyla hükümete destek verdimeye çalıştıkları

görülmektedir. Buna rağmen Dunganların büyük bir Kırgızlarla beraber Çarlığa karşı savaşmıştır.

Rus arşivlerine göre, Semirechy'de isyanın çıkmasında Alman, Türk ve Çinli ajanlarının etkin rol aldığı ve Çin'de yasaklanan Gizli Kardeşler Cemiyetinin (Ge-Lao Hue) üyelerinden Yang-Fan-Ma Przhevalsk'a şehrine, Li-Xin-Fin Pişkek şehrine, Dizin-Yuan Tokmok şehrine gelip Dunganların yanlarına yerleştiği kayıt edilmiştir. Üç Çin'li ajanın amacı monarşi sistemini devirmek ve halkı ayaklanmaya davet etmek olarak düşünülmektedir (Madcun, 2017: 68). Vernensky dedektiflik şubesi başkanının 2 Eylül 1916'da yaptığı soruşturmada, Ge-Lao-Hue gizli cemiyeti üyelerinin, Karakunuz köyünün Dunganları arasından dört kişiyi isyana çağırdıkları anlaşılmaktadır. Rus yetkililerin Türkistan bölgesinden çıkarılmasından sonra burada Müslümanların kontrolünde ayrı hanlıklar kurmayı planlamışlardır. "Ge -Lao-Hue" Yuzhi-Haya, Semirechye'de Müslümanların Ruslara karşı ayaklanmasına zemin hazırlamayı başardığını ve ondan Ji-Er-Shanyu'dan yerel hazırlıkları hazırlamak için hemen Tokmak'a gitmesini istediğini ve ayaklanma için kitleleri harekete geçirmesini istemiştir. Yuzhi-Khai ayrıca, ayaklanma kendisinin han olması durumunda, yardımcısı olarak Ji-Er-Shanya'yı atayacağını yazmıştır. (Madcun, 2016: 37).

Türkistan Bölgesi Genel Valisi A.N. Kuropatkin, Ağustos 1916'da Savaş Bakanı Shuvaev'e şunları yazdı (Madcun, 2016: 38):

"Büyük savaş sırasında, Kırgız nüfusu, Afganistan ve Kaşgar'a sızan Alman subayları tarafından bir ayaklanmaya hazırlanıyordu. Alman ajanlarıyla bağlantıları olan "Gelyao" partisinden Çinli anarşistlerin Semirechye'deki ayaklanmalara karıştığına dair göstergeler de bulundu. Kırgızlar arasında yaşayan bağnaz mollaların da etkisi şüphesizdir"

Yine bir başka belgeye göre, Çin'den gelen Rus konsoloslarının raporları, Gulca ve Kaşgar'da bulunan Alman ajanlarıyla ilişkisi olan Çinli ajanların, afyon toplayıcı görüntüsü altında Gulca'dan Semirechye'e geldikleri yönündedir. İsyanlarında Çinli mevsimlik işçilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde alevlendiği görülmektedir (FRRKNB RK, inv. № 66, l. 129).

Ayaklanmaların yaşandığı Mariinsky volostunda nüfuz mücadelesi, Dunganları iki partiye ayırmış, düşmanlığın nedeni, volost yaşlılarının seçilmesi idi. Kırgız ayaklanmasına katılma konusunda Dunganlar ikiye bölünmüştü. Küçük Hazret Partisi, Çin

uyruklu mevsimlik işçilerin desteğiyle isyancıları desteklerken, Büyük Hazret Partisi mücadeleye katılmak istememiştir. Büyük Hazret Partisine mensup Dunganlar sayısal bir üstünlüğe sahipti, genel olarak Dunganlar bir isyan başlatmaya cesaret edememişlerdir. Bunun nedeni olarak Dunganların bu topraklarda evleri, arazileri, işleri, paraları ve mülklerinin olması sebebiyle, kaybedecekleri bir şeylerin olmasıdır (Madcun, 2017: 70). Przhivalsky'de isyanlar bastırıldığında şehirde yaklaşık 1500 Dunganın öldürüldüğü sadece 8 kişinin hayatta kaldığı kayıt edilmiştir (TSGA RK, d. 2123, l. 105 – 106).

1916 ayaklanması bastırıldığında, Kırgız ve Dungan köyleri yok edilmiş, halkın mülküne el konulmuş ve isyana katılan halk kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Çarlık Rusya askerlerinden kaçan Dunganlar, Çin'e göç etmiştir. Göç yolunda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Çin'e göç eden Dunganlar, Kırgızistan'a Ekim Devriminden sonra dönebilmiştir. 1916 ayaklanmasında Dunganların, Kırgız ve Kazaklara destek olmasının altında yatan bir başka sebep 1864-1877 yılında Dunganların göçünde bu iki milletin onları ülkelerine kabul etmesi etkili olmuştur. 1916 ayaklanması, sömürülen geniş halk kitlelerinin Çarlık Rusya'ya karşı en büyük silahlı ayaklanmalarından birisi olmuştur. Bu yönüyle bu isyan devrimci bir karaktere sahiptir. 1916 ayaklanması Kırgız, Kazak ve Dungan köylülerin katılımıyla Semirechy olayları kitle hareketi olma özelliği taşımaktadır. Köylülerin ana rolü aldığı ayaklanma bu bakımdan işçi hareketi olmakla beraber kitle hareketinin gerçek bir lideri olmayışı ve zayıf örgütlenmeden dolayı ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bolşevik İhtilali ve SSCB Kırgızistan'da Dunganlar

Çok uluslu etnik bir yapıya sahip olan Semirechy bölgesinde, sosyo-ekonomik olarak geri kalmışlıktan dolayı etnik unsurların şikayetleri 1916 isyanından sonrada devam etmiştir. 1917 yılında bölgede yaşayan işçiler, köylüler ve yoksullar Sovyet iktidarının gerçekleşmesi için örgütlenmeye başlamışlardır. Semirechy bölgesinin Pişkek şehrinde 1917 yılının mart ayında İşçi ve Zanaatkarlar Birliği adı altında örgüt resmîyet kazanmıştır. Semirechy bölgesinin şehir ve ilçelerinde yoksul kesimin oluşturduğu kitlesele örgütler Manaplar ve Kulaklara karşı savaş açmıştır.

Dungan köylüleri de bu dönemde “Dungan Çiftçileri” adı altında örgütlenmiştir. Tokmok bölgesindeki Karakunuz ve Şortyubinskih Dunganları arasından Teypir Lyuşanlo, Beyhur Musaev ve Dr. Bolşuyu yoksul sınıfı oluşturan insanları örgütlemek için aktif görev almışlardır (Suşhanlo, 1967: 134).

Dunganların katılımıyla, Dungan yerleşim alanları Dzarkent ve Przhevalsk'ta mitingler düzenlenmiştir. 20 Aralık 1917 yılında Dzarkent'te düzenlenen mitinge 500 Dungan katılmış ve Dungan öğretmen olan İhiya Salosiev, Sovyetlerin Rusya'daki zaferi hakkında bir konuşma yapmıştır (Suşhanlo, 1967: 141). Dungan köylüleri ve işçileri, Çarlık Rusya iktidarını devirme ve Semirechy'de Sovyet iktidarını kurma çağrısına olumlu yanıt vermişlerdir. Dunganlardan da oluşan köylüler ve cephe gerisinde bulunan askerler silahlanarak ayaklanmaya katılmıştır. Dunganlarında destek vermiş olduğu Sovyetler Ocak 1918'de, Çarlığa karşı zafer kazanmıştır. İç savaş döneminde Dungan kulakları, Sovyetlerin önlemlerine karşı çıkmış ve şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.

SSCB dönemi Dunganların içinde bulunmuş olduğu ilk çatışma, Çarlık taraftarı karşı devrimci grup olan Beyaz Muhafız Albay Boyko'ya karşıdır. Beyaz Muhafızların Semirechy bölgesinde yenilgiye uğratılması sonrası Türkistan Cephesi Komutanlığına bağlı Dungan Süvari Alayı, Fergana Vadisi, Güney Kırgızistan ve tüm Türkistan'daki Basmacılara karşı savaşta da görev almıştır (Yusurov, 1958: 49).

Bolşevik İhtilalinde, Sovyetleri açık bir şekilde destekleyen Dunganlar, 1920 yılında Türkistan genelinde Korbaşılar Hareketi veya Basmacı Hareketi olarak adlandırılan özgürlük hareketinde de Sovyetleri desteklemişlerdir. Türkistan'da Basmacılara karşı savaşan ilk düzenli müfrezelerden birisi Dungan Süvari alayı olmuştur. Dungan Süvari alayının komutanı olarak, Taşkent'ten gelen Masanchin Magaza atanmıştır. Masanchin ve Mansurov komutasındaki merkez komitesine bağlı Müslüman taburu Semirechy'e gönderilmiştir (Yusurov, 1958: 40). Magaz Masanchi, Haziran 1920'de Verny karşı devrimci isyanının bastırılmasında en aktif rolü aldı. D. A. Furmanov ve I. P. Belov başkanlığındaki bölümün Askeri Konseyine aktif olarak yardım etti. M. Masanchi'nin en büyük kazanımı, Dunganları Sovyet iktidarının kurulmasında ve Semirechy'deki iç savaşta isyancılarla savaşmak için seferber etmesidir (Ormonova, 2016: 114).

Semirechy'de Dungan askeri birliğinin kurulmasının ardından bu bölgede parti örgütü de kurulmuştur. Dunganların yaşadığı köylere Sovyetlerin amaçlarını ve hedeflerini açıklayan komünistlerden, komsomol üyelerinden oluşan heyetler propaganda çalışmalarını yürütmüşlerdir (Yusurov, 1958: 42).

7 Aralık 1918'de Belovodskoye köyünde Sovyet iktidarını devirmek için örgütlenen kulakların isyanı başladı. Pishpek'in 45 kilometre batısında bulunan Belovodskoye köyünün, isyanın merkezi olarak seçilmesinde stratejik konumu etkilidir. Burada kulaklar, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak, Belovodsk'ya 12 kilometre uzaklıkta bulunan büyük Dungan köyü Alexandrovka'nın kulak tabakası da bulunmaktadır. Pishpek şehrinin Dungan yerleşiminin zengin kasaba halkı da onlara katılmıştır. Ancak Aleksandrovka ve Pishpek'teki Dungan nüfusunun büyük bir kısmı Sovyet hükümetinin yanında yer almıştır. İsyen döneminde birçok Dungan gönüllü olarak Kızıl Muhafız müfrezelerinin saflarına katıldı. İç savaştan sonraki yıllarında Alexandrovka ve Pishpek'ten gelen Dunganlar, ellerinde silahlarla Sovyet gücünü savunmuşlardır. Böylece, Eylül 1919'da Basmacı cephesine çağrılan ve gönderilenler arasında Aleksandrovka köyünden çok fazla Dungan vardır. Hebuza Mamaza, Mailin Eseza, Khasanzıy Nevaza, Vuvaza Nevaza, Khakhaza Bebeza, Maar Shivaza, Davuz Malyu, Sanvaz Shir, Yandavar Lalaz, Yaichinfan Ikhia, Nuhez Melovu, Tsuanshir Ismazıy, Julovu Mukhame ve diğerleri (Ormonova, 2016: 114).

Çarlık Rusya döneminde yaşanan bölgesel çatışma dışında SSC Kırgızistan döneminde Dungan çatışmalarının görülmediği SSCB milliyetler politikası içerisinde çevresiyle uyumlu bir Dungan topluluğu görülmektedir. Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Dungan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerde lokal çatışmalar yaşanmıştır.

Bağımsızlık Dönemi Kırgızistan'da Dunganlar ve Sosyal Çatışmalar

2006 Iskra Olayları

Çarlık Rusya döneminde yaşanan bölgesel çatışma dışında SSC Kırgızistan döneminde Dungan çatışmalarının görülmediği SSCB milliyetler politikası içerisinde çevresiyle uyumlu bir Dungan topluluğu görülmektedir. Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla

birlikte Dungan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerde lokal çatışmalar yaşanmıştır.

Dunganlar ve Kırgızlar arasındaki ilk çatışma 6 Şubat 2006'da Iskra etnik isyanları olarak bilinen çatışmalar yaşanmıştır. Iskra bölgesi Dungan nüfusunun yoğun olarak yaşadığı ve Kırgızların azınlıkta olduğu köylerden birisidir (Marat, 2006: 13). İlk çatışmanın ortaya çıkışı internet kafede koltuk tartışması sonucu altı Dungan genci tarafından Kırgız çocuğa şiddet uygulandığı iddiası üzerine başlamıştır. Olaya karışan altı Dungan gencinin aileleriyle birlikte sınır dışı edilmesi sonucu protestolar başlamıştır. Kırgız protestoculara dört Dunganın silahla ateş açması sonucu durum güvenlik güçlerinin kontrolünden çıkmıştır (Kok ve Yeoh, 2015: 192).

Olaylarda polisin, yalnızca Dunganları tutuklamıştır. Olayların ertesi gününde köyün Kırgız sakinleri, Dunganlara ait 100'den fazla eve zarar vermiş, bölge yetkilileri Dunganlara alenen hakaret etmiş ve daha sonra 200 civarında Kırgız, zengin Dungan ailelerinin bölgeden çıkarılmasını talep etti. Dunganlar, köyde devriye gezmek ve saldırılara karşı kendilerini korumak için kendi gruplarına örgütlenirken, bazı aileler köyü terk ederek Rusya'ya göç etti. Olaydan sonra Dunganlar, konuyla ilgilenmek için yerel bir komite kurmuştur. Iskra köyündeki olayların çözümünde çatışmaları önlemeden sorumlu eyalet, il, bölge veya yerel düzeyde hiçbir kamu makamu yer almamıştır (refworld, 2006: 10).

Vechernyi Bishkek gazetesi, Kırgız ve Dungan gençleri arasındaki kavganın, birkaç yıldır artan gerilimin ardından bir kırılma noktası olduğu yorumlamaktadır. Gazete ayrıca köy yönetimini etnik Kırgızların yanında yer almakla ve Dunganlara yönelik şiddete katılmakla suçlamaktadır. Diğer medya organları, Kırgız köylerinde eğitim tesislerinin olmaması, yüksek işsizlik, alkolizm ve uyuşturucu bağımlılığını potansiyel nedenler olarak gösterdi. Birçok kırsal genç, temel bir eğitim veya mesleki eğitim alamıyor ve iş bulamıyor ve sıklıkla haraççılık ve hırsızlık olaylarına karışıyor. Etnik bölünmeler, gençler arasındaki saldırganlığı yalnızca şiddetlendirir (eurasianet, 2006). Iskra olayları, 190 evin hasar görmesiyle sonuçlanmış ve yaklaşık 10 aileyi ülkeyi terk etmiştir.

Çatışmalarda herhangi bir can kaybı olmazken, Dunganlar ait evler, araçlar ve tarımsal ürünler yakılmıştır. Kırgız-Dungan çatışmasının ortaya çıkmasında köylerde eğitim kurumlarının yetersiz olması, yüksek işsizlik, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı

çatışmaları tetiklemiştir. Köylerdeki genç nüfusun yetersiz eğitim alması ve işsizlik seviyesinin fazlalığı etnik gruplar arasında saldırganlık düzeyini de arttırmaktadır (Marat, 2006: 14). Olaylar sonucunda 20 kişi yaralanmış, 40 kişi tutuklanmış ve 30'a yakın ev yakılmıştır. Bölgede yaşayan yüzlerce Dungan nüfus Kazakistan'a siyasi sığınma talebinde bulunmak zorunda kalmıştır. Dungan topluluğunun yaşlı üyeleri ve imamı tarafından gerginlikler yatıştırılmıştır. Kazakistan'a sığınan Dungan ailelerin çoğu yaşadıkları yere geri dönmüşlerdir (Laruelle ve Peyrouse, 2009: 105).

2010 Tokmok Olayları

Bağımsızlık dönemi yaşanan ikinci sosyal çatışma ise Nisan 2010'da Tokmok kasabasında yaşanmıştır. Dunganlara ait evler, kafeler ve dükkanlar saldırıya uğramış ve bazı kişiler vurulmuştur. Birkaç gün sonra, yakınlardaki Hidrostitel kasabasında, Dunganlara ait bir kafe ateşe verilmiştir. Bu çatışmalarda iki kişi ölmüştür (Radio Free Europe, 2010).

Bağımsızlık sonrası Dunganların çevre ile ilişkilerinin değerlendirilmesinde, Kırgızistan'da yaşayan Dunganların %53'ü çalışkan ve %34,8'i barışçıl olarak karakterize edilmektedir. Aynı durum Dunganlar tarafından değerlendirildiğinde %96,6'sı kendilerini çalışkan bir topluluk olarak nitelendirirken, %5,1'i ise kendilerini kapalı bir topluluk olarak görmektedir. Kırgızistan'ın kuzeyinde yaşamakta olan Kırgızların %24,9'u Dunganları kapalı bir toplum olarak görürken, güneyde yaşayan Kırgızlar %12,8 oranında kapalı topluluk olarak görmektedir (Asangulova, 2012: 38). Ülkenin güney bölgesinde Dungan ve Kırgız etkileşiminin daha az olması nedeniyle güney halkı Dunganları daha az kapalı topluluk olarak görmektedir. Dungan nüfusunun fazla olduğu kuzey bölgesinde topluluk bilincinin daha sıkı bağlarla oluşması nedeniyle bu bölgede yaşayan Dunganlar kapalı topluluk özelliği ortaya koyabilmektedir.

Bağımsızlık sonrası Dunganların merkez ile geliştirmiş oldukları siyasal ve etnik ilişkiler siyasal partiler bağlamında değerlendirildiğinde, Dunganlar etnik ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunan siyasal partiler olarak Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi ve Respublika Partilerini öne çıkarmaktadır. Dunganlar tarafından, Kırgızistan'da etnik ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunan siyasetçiler olarak Almazbek Atambayev ve Ömürbek Babanov gösterilmektedir. Etnik ilişkilerin bozulmasına katkıda bulunan siyasetçiler ise Kamçibek Taşhiyev ve Kanat Baturov'un olduğuna

inanılmaktadır (Asangulova, 2012: 53). Dunganların farklı etnik gruplarla ilişkilerinin değerlendirilmesinde, Uygurlarla ilişkilerin hem iyi hem de kötü yönde bir değişim gösterdiği, çatışmaların azaldığı ancak ikili ilişkilerin artmasıyla birlikte aynı zamanda yakın iş birliğine dayalı ortaklıkların azaldığı düşünülmektedir. Cumhurbaşkanına güven endeksinin %72,4 düzeyinde olduğu görülmektedir. Dunganların siyasal katılımını sağlayan başlıca nedenlerden birisi olarak yolsuzlukla mücadele ve partilerin ekonomi politikası etkili olmaktadır (Asangulova, 2012: 85).

Cumhuriyet döneminde Dunganlara yönelik şiddetli protestolar ve çatışmalar az görülmektedir. Ancak çatışmanın kökleri daha derin bir geçmişe sahiptir. Dunganlar ve Kırgızlar arasında mahallî çatışmalar dönem dönem görülmüştür. Yaşanılan çatışmaların birinci nedeni olarak Dunganların, Kırgızistan'da yerel iş gücü ve uluslararası iş piyasasında rekabeti arttırdığıdır. İkinci neden ise Kırgızistan hükümetinin ülkedeki Çin varlığına karşı kayıtsız kalması veya eylemlerinin yetersizliğidir. Çin yatırımlarının ve ülkedeki pazarlarda büyük miktarda Çin mallarının olması toplumun refah seviyesini yükseltmediği aksine ekonomik istikrarsızlığı beslediğidir. Ekonomik kalkınması zayıf âdem-i merkezîyetçi bir devlette bu durum, Çin'in artan nüfuzunu çevreleyen belirsizliğin artması, Çin yatırımlarına ve Çin etnik kökenli gruplara karşı kızgınlığın artmasına neden olmaktadır (Kok ve Yeoh, 2015: 193).

2020 Kordoy Olayları

Dunganların Türkistan coğrafyasında yaşamış olduğu en büyük sosyal çatışmalardan birisi 7 Şubat 2020 yılında gerçekleşen Kordoy olaylarıdır. Kordoy olaylarının bu çalışmada işlenmesinin önemli nedenlerinden birisi Çarlık Rusya ve SSCB döneminde bu toprakların Semirechy bölgesi olarak adlandırılan yer olmasıdır. Kordoy ilçesi günümüzde Kazakistan toprakları içerisinde olmakla beraber Kırgızistan-Kazakistan kara sınırlarından birisini oluşturmaktadır. Bu alanda Dungan nüfus yoğunluğunun fazla olması ve Kazak-Kırgız nüfusla beraber yaşamaları her zaman sosyal çatışmaların yaşanabileceği potansiyel bir bölgeyi oluşturmaktadır. Nitekim böyle bir demografik yapıya sahip olan Kordoy'da 2020 yılında can ve mal kaybına neden olan ve sonrasında göç hareketini doğran sosyo-etnik çatışmalar yaşanmıştır.

7 Şubat Kordoy olaylarından önce, Korday İlçesi'nde Dunganlar ve Kazaklar arasında birbiriyle alakasız iki çatışma yaşanmıştır. İlk olay, 5 Şubat sabahı Sortobe yakınlarındaki bir yolda meydana gelmiş ve bir grup genç Dungan ve Kazak arasında çıkan bir itiş kakışla sona ermiştir. Yaşlı bir Kazak erkeğin bacağı kırılması sonucu yine aynı gün, Dungan yaşlılarının mağdurdan özür dilemesi ve aileye tazminat ödemesiyle anlaşmazlık çözülmüştür. İkinci çatışma, 7 Şubat 2020 öğleden sonra Masanchi yakınlarında, polis memurlarının Sortobe'de ikamet eden genç bir Dungan'ın kullandığı bir arabayı durdurması sonucu gelişmiştir. Belge kontrolü sonrasında, arabanın kimlik numarasının eyalet standartlarını karşılamaması sebebiyle polis memurunun kendisini karakola götürmesine karşı çıkması sonucu sürücünün kaçmasıyla başlamıştır. Her iki olay mesajlaşma uygulamalarında ve sosyal medyada geniş çapta duyuruldu. Birbirinden ilgisiz olan bu iki olayın ve aynı anda gerçekleşmemesine rağmen, bir bütün olarak sunulması ve saldırgan milliyetçilik çağrılarını şiddet olaylarını doğurmuştur. Birçok YouTube ve Instagram kullanıcısı, milliyetçi olan provokatif yorumlar yaparak Kazakları birlik olmaya ve Dunganlara karşı ayağa kalkmaya çağırmıştır (adcmemorial.org, 2020).

7-8 Şubat tarihlerinde, Kazakistan'ın güneyindeki Korday Bölgesinde gerçekleşen bu olaylarda, 11 kişinin ölmüş ve 170'den fazla kişi yaralanmıştır. 30 konut, 17 ticari alan ve 47 otomobil kundaklama sonucu hasar görmüş veya tahrip edilmiştir. Çoğu Dungan olan 20.000'den fazla insan, çatışmaların yaşandığı köylerden göç etmiştir (wsws.org, 2020). Kazakistan yetkilileri, çatışmanın neden olduğu zararın 1,7 milyar tenge (4,5 milyon \$) tutarında olduğunu belirtmiştir (adcmemorial.org, 2020).

Bağımsızlık sonrası yaşanan etnik ve sosyal çatışmalardan sonra günümüzde Dunganların etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunlar yaşayıp yaşamadığı yönünde araştırmada katılımcılar şu şekilde kendilerini ifade etmiştir (Eraslan, 2023: 142-143):

Tablo 1. Dunganların etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunlara karşı yönelik frekans analizi

	Sıklık	%
Evet	186	58,31
Hayır	133	41,69
Total	319	100

Tablo 1’de Dunganların etnik kimliklerinden kaynaklanan sorunlar yaşayıp yaşamadıklarına dair frekans analizi verilmiştir. Katılımcıların %58,31’i etnik kimliklerinden dolayı sorun yaşadıklarını belirtmiştir. Katılımcıların %41,69’luk kesimi etnik kimliklerinden dolayı sorun yaşamadıklarını belirtmiştir.

Tablo 2. Etnik kimlikten dolayı yaşanan sorunların neden kaynakladığına yönelik frekans analizi

	Sıklık	%
İş bulma	59	18,50
	260	81,50
Mesleki kariyerde yükselme	74	23,20
	245	76,80
Sosyal ilişkilerde yaşanan problemler	114	35,74
	205	64,26
Eğitim sürecinde karşılaşılan problemler	57	17,87
	262	82,13
Kültürel alışkanlıkların uygulanmasında yaşanan problemler	31	9,72
	288	90,28
Dini inançların uygulanmasında yaşanan problemler	26	8,15
	293	91,85
Ana dilin kullanılmasında yaşanan problemler	147	46,08
	172	53,92
Diğer	1	0,31
	318	99,69

Tablo 2’de etnik kimlikten kaynaklanan sorunların başında ana dilin kullanılmasında yaşanan sorun en önemli neden olarak gösterilmiştir. Katılımcıların %46,08’lik kesimi ana dilin kullanılması sorunlar yaşadığını belirtmiştir. Sosyal ilişkilerde yaşanan problemler %35,74 oranındadır. Üçüncü olarak mesleki kariyerde yükselmenin önünde etnik kimliğin bir sorun olduğu katılımcılar tarafından belirtilmiş ve %23,20’lik kesim etnik kimliklerinin mesleki kariyerde yükselme açısından bir sorun teşkil ettiğini belirtmiştir.

Sonuç

Günümüz Kırgızistan’ında küreselleşmenin artmasıyla beraber kabile literatürünün iddia ettiği kadar güçlü değildir. Ancak bölge kimliği ve etnik kimlikler hâlen güçlüdür. Bölge ve etnik kimliklerin

yeniden üretilmesini sağlayacak mekanizmalar mevcuttur. Bu durum ise dönem dönem Kırgızistan'da bölgesel ve etnik çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.

Çarlık ve Sovyet Rusya geleneğinde ağırlıklı olarak özcü yaklaşımın hâkim olması ve bu görüşün taraftarlarınca etnisitenin objektif, “verili” ve insanlığın ilkel karakteristik bir türü olarak görülmesi ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Özellikle Sovyetlerden miras alınan bu anlayışla günümüz Kırgızistan'ında ağırlıklı olarak özcü yaklaşıma dayalı etno-tarih anlayışı üretilmeye devam etmektedir. Bu durum Kırgızistan'daki etnik gruplar arası ilişkileri olumsuz yönde etkilemesinin yanı sıra vatandaşlığa dayalı ulus inşa sürecini de sekteye uğratmaktadır. Kırgızistan coğrafyasının en büyük beşinci etnik unsuru olan Dunganların da 1877 yılında başlayan göç hareketlerinden günümüze kadar üç farklı siyasi rejim döneminde de etnik kimliklerinden dolayı sosyal çatışmalara dâhil oldukları görülmektedir.

Dunganların üç farklı siyasi dönemde dâhil oldukları sosyal çatışmaların en büyük nedeni ekonomik gelirlerini kaybetmeleridir. Çarlık Rusya döneminde yaşanan 1916 ayaklanması, bağımsızlık sonrası yaşanan 2006 İskra olayları ve 2010 Tokmok olaylarında yaşanan gerilimlerin temel çıkış noktasının Dunganların, ekonomik gelirlerinde kayıp yaşamasıdır. 1916 ayaklanmasında Dunganların, afyon ticaretinden ve tarımsal üretimden elde ettikleri gelirlerin Çarlık Rusya rejimi tarafından sömürülmesi onları isyana teşvik etmiştir. Bağımsız Kırgızistan dönemi yaşanan iki sosyal çatışmanın da nedenlerinden birisi ekonomidir. Dunganların yaşamış oldukları bölgelerde hâkim unsur olan Kırgızlara göre ticarete daha başarılı olmaları ve tarım arazilerinin genelini işlemeleri sebebiyle elde etmiş oldukları ekonomik zenginlik sonrasında etnik kimliğe dayalı sosyal çatışmalara yol açmıştır. Dunganlar etnik kimliklerinden dolayı sorunlar yaşadığını belirtmekle beraber bu sorunlar arasında ana dili kullanma, sosyal ilişkilerdeki problemler ve mesleki kariyerde yükselme öne çıkan etkenler olmaktadır.

Kaynakça

Asangulova, Caynagül (2012). Po Sotsiologičeskomu Oprosu “Mecetinçeskie Otnoşeniya v Kırgızistane” Analitik Rapor, Bişkek

Baoguang, Nuer Hassan Pang (1990). The Hui: A Chinese Muslim Nationality, Institute of Muslim Minority Affairs Journal, 11: 2, s. 257-262.

Ceylan, Ertuğrul (2019). Çinli Müslüman Alim Wang Daiyu'nün Çin İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji) Anabilim Dalı.

Chuah, Osman (2004). Muslims in China: The Social and Economic Situation of the Hui Chinese, *Journal of Muslim Affairs*, Vol. 24, No. 1, s. 155-162.

Dreyer, J. Teufel (1984). Çin'deki İslam Cemaati, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No: 2

Eraslan, D. U. (2023). Kırgızistan'daki Dunganların Sosyo-Kültürel Yapısı, Yüksek Lisans Tezi, Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı

Ercilasun, K. (2003). Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi. (Tez no:126395).

Fougner, Kari (2012). Chinese Perspectives on the Dungan People and Language A Critical Discourse Analysis on the Ambiguity of the Chinese Ethnicity, Master's thesis in EAL 4090- East Asian Linguistics, Asian and African Studies: East Asian Linguistics

Gladney, C. Dru ve Shouqian Ma (1989). Interpretations of Islam in China: A Hui Scholar's Perspective, *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol 10, No. 2

Karluk, A. Celil (2019). Çinlilik ve Çin'de Ötekiler, Ankara: Atlas Yayınları

Kasimbekov, Tölögön (2008). Baskın, Çıgarmalar Cıynagının 8 Tomdoğu Roman, Bışkek: B. Biyiktik

Kılıç, F. (2013). Kırgızistan'daki Dunganlar: Tarihleri, Göçleri, Yaşamları, Dil Durumları. *Türkbilig*, (26), 1-26. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52817/697620>

Kok, Emile ve YEOH, Kheng (2015). From Dungans to Xinyimin: China, Chinese Migration and the Changing Sociopolitical Fabric of Central Asian Republics, *Contemporary Chinese Political Economy and Strategic Relations: An International Journal* Vol. 1, No. 2, s. 187-245.

Laruelle, Marlene ve PEYROUSE, Sebastien (2009). Cross-border Minorities as Cultural and Economic Mediators between China and Central Asia, *China and Eurasia Forum Quarterly*, Volume 7, No. 1, s. 93-119.

Lipman, N. Jonathan (1997). *Familiar Strangers A History of Muslims in Northwest China*, University of Washington Press, Seattle and London

Madcun, D. (2016). Vliqne Vneshnix Sıl Na Xod Vosstaniq V Semirech'e V 1916 G., "Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriq, No: 3 (41)"

Madcun, D. (2017). Bor'ba za opium kak odna iz prichin tragicheskix sobjtii v Semirech'e v 1916 godu, "Pereosmjshlenie vosstaniq 1916 goda v Central'noy Azii» / Sbornik statey", s. 66-77.

Maerjiang, Wu (2018). Çin Kaynaklarına Göre Mançu (Çing) Hanedanı Döneminde (1644-1911), Çin'de İslamiyet, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı.

Marat, Erica (2006). Teen age Fight Sparks Violence Between Dungan and Kyrgyz Villagers, Central Asia-Caucasus Analyst, Bi-Weekly Briefing Vol. 8, No. 3.

Musarova, D. Madcun (2017). Dungane v Tragiçeskix Sobitiiyah 1916 g. V Semireçe, Red. Sost: KOTYUKOVA, T.V., Vosstaniya 1916 g. V Aziatskoy Rossii: Neizvestnoeobizvestnom (K 100-letiyu Vısoçayşegopoveleniya 25 iyunya 1916 g.): (Kollektivnaya Monografiya), M. Russkiy İmpuls.

Ormonova A. T (2016). İz İstorii Borbı Dungsanskogo Naroda Za Ukrepnenie Sovetskoy Vlastı V Godı Grazhdanskoy Voynı, Nauka, Novie Texnologii i İnnovatsii Kırgızstana No: 11

Rimsky, Svetlana ve DYER, Korsakoff (1991). Soviet Dungsans in Dungsans 1985: BİP th days, Weeddings, Fune Palsand Kolkhoz Life, Center for Chinise Studies Taipei, Taiwan, R.O.C.

Rimsky, Svetlana ve Dyer, Korsakoff (1992). Karakunuz: An Early Settlement of the Chinese Muslims in Russia, The Australian National University Asian Folklore Studies, Volume: 51, s. 243-279.

Suşhanlo, M. (1967). Oçerki İstorii Sovetskix Dungan, Akademiya Nauk Kırgızskoy SSR Otdel Obşey Tyurkologin i Dunganoveniyya, Frunze: İzdatelstvo "İlim"

Sushanlo, M. (1971), Dungane (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk), Frunze: İlim.

Orlov, Yuri (2006). International Helsinki Federation for Human Rights (IHF), Ethnic Minorities in Kyrgyzstan: Recent Developments, October 2006, available at: <https://www.refworld.org/docid/46963aee0.html> [accessed 4 June 2023], şu adresten erişilebilir: <https://www.refworld.org/docid/46963aee0.html> [erişim tarihi 25 Nisan 2023]

Yusurov, H. Y. (1948). Uçastie Dungan V Vosstanii Kirgizov V 1916 Godu, "Turđ İnstituta Yazıka, Literaturı i İstorii II Vıpusk" İzdatelstvo Kirgizskogo Filiala Akademik Nauk SSSR, Frunze.

Yusurov, H. Y. (1958). Dunganе V Period Oktyabrya, Kirgizskoe Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Frunze

Z. Altımuşova. (2018). Kirgızistan'da Sovyet Reprеssiya Siyaseti (1917-1953). XVIII. Türk Tarih Kongresi, DOI: 978-975-17-5121-8 (10.c). <https://www.ttk.gov.tr/xviii-turk-tarih-kongresi-cilt-x/>.

Arşiv Belgeleri

CGA RK. F. 44. Semirechenskoe oblastnoe pravlenie ministerstva vnutrennix del.

CGA RK. F. 77. Vernenskiy okruzhnoy su

FRRKNB RK. Inv. № 66.

Kazak SSC Merkezi Devlet Arşivi (1944). f. 44, d. 286, l. 1.

Kirgız SSC Merkezi Devlet Arşivi (1916). f. 625, d. 2, l. 29.

E-Kaynakça

Adcmemorial.org, (2020). <https://adcmemorial.org/en/articles/korday-pogrom/>; Erişim Tarihi: 27.04.2023

China.org.cn, (2003).ShaoDa,<http://www.china.org.cn/english/2003/Aug/72893.htm> ; Erişim Tarihi: 19.04.2023

Eurasianet, (2006). <https://eurasianet.org/interethnic-clash-causes-kyrgyzstans-common-house-to-tremble>; Erişim Tarihi: 25.04.2023

Radio Free Europe, (2010). https://www.rferl.org/a/Dungans_Uyghurs_Attacked_In_Northern_Kyrgyz_Town_/2007251.html; Erişim Tarihi: 25.04.2023

Stat.Kg,(2021).<http://www.stat.kg/kg/publications/demograficheskij-ezhegodnik-kyrgyzskoj-respubliki/>; Д31 Демографический ежегодник Кыргызской Республики: 2016-2020.-Б: Нацстатком Кырг. Респ., 2021: -312с. ISBN 978-9967-26 837-1 Erişim Tarihi: 19.04.2023

World Socialist Web Site, (2020). <https://www.wsws.org/en/articles/2020/02/20/kaza-f20.html>; Erişim Tarihi: 27.04.2023